Ақпараттың көз ілеспес шапшаңдықпен таралуы қағаз газеттің танымдық функциясын бұрынғыдан да арттыра түскені анық. Елімізге белгілі этнограф-жазушы Төрехан Майбастан әлі еш жерде жариялана қоймаған еңбегін аттай қалап алғанда да газет оқырмандарының танымын арттыруды мақсат еттік. Қаламгердің қазақ үшін тотемдік жануар - қасқыр жайлы терең талдау-тұжырымын газетіміздің әр сенбідегі нөмірінде жариялап отырмақпыз.

Редакциядан

Қасқыр біздің ұлттық кодымыз

Төрехан МАЙБАС,
этнограф-жазушы

ТӘҢІРҚҰТ

Сағындық Ханбатырға

Көктемде қой да қоздайды,
Ит те күшіктейді,
Қасқыр да балалайды,
Қой баласы қой болып шөп жейді,
Ит баласы ит болып боқ жейді.
Қасқырдың баласы қасқыр болып қой жейді.
Асылдың басын асыл алмақ емес,
Нәсілдің құны сұралмай қалмақ емес.

Қожбамбет би.

Жаманауыз деп жерге тығып жібереміз.

Тәңірқұт деп аспандатамыз.

Неге?!

Атақты Сүйінбай ақыннан да кодтық өлең қалған. Соның бірі біздің жазып отырған тақырыбымызға байланысты. Әңгіме тұп-тура қасқыр туралы.

Бөрілі байрақ астында,
Бөгеліп көрген жан емен.
Бөрідей жортып кеткенде,
Бөлініп қалған жан емен.
Бөрілі найза ұстаса,
Түйремей кеткен жан емен.
Бөрілі байрақ құласа,
Күйремей кеткен жан емен.
Бөрі басы - ұраным,
Бөрілі менің байрағым.
Бөрілі байрақ көтерсе,
Қозып кетер қайдағым...

Осындағы бөрі сөзінің орнына қазақ сөзін қойып оқып көріңізші.

Ештеңе өзгермейді!

Осы үш шумақтың өзі қазақ пен қасқырдың бір тамырдан өріс алатынын айғақтайтын, ғасырлар тоғысында қалып қоймай бүгінгі күнге жеткен бағасыз жолдар.

Осы үш шумақтан қасқырдың бүкіл болмысын тануға болады. Осы үш шумақтан қазақ баласының болмысын көресіз.

Қасқыр жөніндегі мифологиялық, діни, тұрмыстық әпсаналарды бір мақалаға сыйдыру мүмкін де емес болар. Тек айтарымыз мұндай әпсана барша халықта бар.

Бірде ол жауыздықтың, аярлықтың, тойымсыздықтың нышаны ретінде көрінсе, екіншісінде ол табандылықтың, адалдықтың, еркіндіктің нышаны ретінде көрінеді.

Қасқыр осылайша екі болмыстық сипатқа ие болғанымен, түркі жұрты оны қашанда бір-ақ сипатта көріп келеді. Ол түркі жұрты үшін еркіндіктің нышаны!

Түркі жұрты өзінің түп тамырын осы қасқырдан өрбітеді. Мифологиялық Ашинаны солайша біздің өмірімізге жақындастырып қояды.

Ашинамыз қасқырдың құртқасы. Тіліміздегі шулан қасқырдың ұрғашысы деген сөз. Моңғолдар шоно дейді.

Бізге ең жақын деген халықтардың бірі - қырғыздар өздерін бұғыдан таратады. Қазақ болса өздерін қасқырдың ұрпағымыз деп біледі. Бабаларымыз бізге солай деп кеткен, енді бұл сөзді біз де балаларымызға айтып отырмыз.

Қалай десек те қасқырдың қос болмыстық сипатының ізі біздің де наным-түсінігімізде айқайлап тұрмаса да жеткілікті.

Соның ең бастысы - қасқырды жаманауыз дейтініміз.

Оны жаманауыз дейтіндей бабаларымыз одан не теперіш көрді екен деп еріксіз ойланасыз. Осы сәт осы қатардағы қасқыр басын кеміте түсетін басқа сөз оралымдары еске түседі. Ит-құс деп айтатынымыз бар. Жойдасын деп айтатынымыз бар. Ұлыма деп айтатынымыз бар. Қырыпсал деп айтатынымыз бар...

Соның ішінде өзін қасқырдан өрбітетін қазақ баласына осы жаманауыз сөзі ауыр тиеді.

Соншама не істеп қойды екен біздің қасқыр бабаларымыз?

Түк те. Оның табиғаты солай. Оның аузы жаман. Оның аузы таза емес. Қаншама әлпештегенімізбен қасқырға жақын тұрған итімізде де тазалық жоқ. Басқаша болғанда мысықпен бірге ит те төрімізге озатын еді ғой.

Бұл жөнінде өркениет жұрты не дейді деген сауал еріксіз көлденеңдейді.

Олар бірауыздан біздің бабаларымыздың сөзін бекітіп береді.

Олар қасқырды санитар деп біледі. Орман санитары десе олар бірден орман қасқыры деп түсінеді. Осыған байланысты көпшілік жұрт қасқырдың көбеюіне мүдделі.

Оның мысалын әріге бармай-ақ АҚШ-тағы Иеллоустон ұлттық бағынан көруге болады. Олар көресінді осылардан-ақ көрдік қой деп өткен ғасырдың отызыншы жылдарында қасқыр біткенді қырып, тігерге тұяқ қалдырмайды. Оның арты осы бақтағы түз тағыларының ауру-сырқаушылығына соқтырады.

Әрине, адамнан табиғат ақылдырақ. Жоғалған қасқырдың орнын шибөрілер басады. Алайда олардың қауқары белгілі. Олар бизондарды ала алмайды. Содан араға алпыс жыл салып баққа қайтадан қасқыр жібереді. Сөйткен жаманауыздарымыз жағдайды сол жаман ауыздарымен сауықтырып береді.

Жаманауыз деп қазақ тегін айтпаса керек-ті. Жаманауыз деп елді сақтандырып тұр. Қасқырдың аузы тиген жер жаман деп тұр.

Сол бабаларымыз қасқыр малға шапқанда не істеген?

Өлгенді тірілте алмағанымен бабаларымыздың қолынан да біраз нәрсе келген. Ал, бұл жағдайда мал болмайды деп пышаққа жыққан.

Қасқырдың аузы осылайша жаман болған. Алайда, басқа жері жаман деген сөз кеше де естілмеген, бүгін де естілмейді.

Есесіне қасқырды асқақтатушылық қазақ даласына кеңінен жайылған. Қасқыр туралы жаман сөз айту көргенсіздікке есептелген. Содан да малын алдырса да бәрін Бір Құдайға тапсырып, балағат сөздеріне бармаған.

Қазақтың қасқыр тектілігін бір-ақ мысалдан көруге болады.

Қазақ баласы ешқашанда біреудің еркіндігіне қол сұқпаған. Қай мақұлқаттың болсын бас еркіндігін табиғатынан деп, болмысы деп қабылдаған.

Қазақ баласы ешқашанда түз тағысын асырамаған. Оның ішінде ешқашанда қасқыр асырамаған.

Қасқырдың еркіндігін бәрінен де жоғары қойған. Қасқыр асыраған жандардың бәрін «әй, кәпірге» шығарған. Қазақ назаланғанда «ит екен» деген, сүйсінгенде «қасқыр екен» деген!

Қасқыр елдік нышанға ие болған. Түркі жұрты оны байрақтарына шығарған. Қасқыр бейнелі елтаңбалы жұрттар да бар.

Бұл жағынан біздер ұятты болып тұрмыз. Әйтпесе, біздің де қасқырды мемлекеттік нышандарымыздың біріне айналдыруымызға әбден болатын еді.

Қасқыр мен қазақтың табиғаты бір дегенге сеніңіз!

Қасқыр жаманшылыққа барғанымен өзіне келгенде бәрінен тыйылған. Хайуанаттық, мақұлықтық нәпсісінен жоғары тұрған.

Еш уақытта бір-біріне қастандық жасамаған.

Еш уақытта бірін-бірі тастап кетпеген.

Бір-ақ рет жұп құрған.

Қашанда қорегімен бөліскен.

Қарақұлақтарын әуек болып тәрбиелеп, асыраған.

Аң қағуға жарамағандардың әуек есебінен өз үлестері болған.

Енді осының барлығын қазаққа қарап айтыңызшы.

Еш қателеспейсіз!

Біздің түбіміз бір дейтініміз осыдан!

Басқаларды білмеймін, ал қазақ дегенде менің есімде міндетті түрде қасқыр тұрады.

Жақсы көрейік, жаман көрейік қазақты бүгінгі күнге жеткізген оның рушылдығы. Қазақ баласы руына адал болды. Және керісінше рулық қоғам оның қорғанышы болды. Рудың ұжымдық жауапкершілігі болды. «У ішсең руыңмен» деген сөз содан қалған.

Қасқыр да солай. Онда да әуектік жауапкершілік бар. Олардың бірі талауға түсіп жатқанда қалғандары қарап тұрмайды. Жараланып қалғандай біреулері болса, оларын майдан даласында тастап кетпеген. Кәрі-құртаңдарын шет шығармай арқалап жүріп асыраған.

Қаны, гені бойынша қазақ ең таза халықтардың бірі. Қазақ жұртының жеті атасынан беріде қыз алыспайтынын екінің бірі біледі.

Қасқыр да солай. Қасқыр да ешқашан да өзінің қарындастарымен (бір қарыннан шыққандармен) жұп құрмайды. Тағы бола тұрып өзі туған қабынан, өзі тудырған қабынан алыс тұрады.

Қасқырдың және бір тектілігі ешқашан да құтын бермеген!

Және ешқашан да басқаның құтын қабына құйып алмаған!

Осыған орай олардың құтын Тәңірқұт деп аспандатқан!

Бұл миға сыймайтын нәрсе!

Барлық жаратылыста ешқандай ырыққа көнбейтін үш ұстын бар.

Оның бастысы - қарын қамы!

Екіншісі - қорғанышта болуы, өзін-өзі қорғай алуы!

Үшіншісі - көбеюі!

Осы үш ұстыннан сырт тұрған екі жаратылыс бар.

Оның бірі - қасқыр!

Екіншісі - қазақ!

Бұрынғы бабаларымыз тура солай болған!

Өкініштісі бүгінгі қазақ баласы олай айта алмайды!

Басқа-басқа, біздің бабаларымыз құтын ең жақын деген ұлысымыз қырғыздарға да бермеген!

Оның мысалына Ер Наурызбайды айтсақ болады!

Оның мысалына ұлт көсемі Әлихан бабамызды айтуға болады!

Бұл жағынан қасқыр мен қазақ дәтті.

Қасқыр да өзіне деген ең жақыны - ит баласына құтын бермеген!

Қазір ұлттық код жөнінде көп айтылып жүр. Көпшілікке жаңа аңсар ретінде ұсынылып жүр. Өкініштісі сол жаңа концепциямыз құр желбуаз сөз болып қалып барады.

Керек десеңіз айтып отырған қасқырымыз ұлттық код ретінде қаралмаған да!

Қазақтың ұлттық кодына кіруге тиіс үш жаратылыс бар!

Соның біреуі ғана ұлттық кодымыз ретінде мойындалып отыр. Онымыз - жылқы жарықтық!

Оның өзінде жарым-жартылай. Оның өзінде мүгедектікті басына жазып қойдық.

Ұлттық кодымыз болғандықтан міндетті түрде ол біздің ұлттық рәміздеріміздің ойып тұрып өз орындарын алулары керек еді.

Ұлттық кодымыз деп мойындалған жылқы жарықтығымыздың бейнесін тек Елтаңбамыздан ғана көреміз. Елбайрағымызда ондай бейненің көлеңкесі де жоқ. Қасқыр деген бірауыз сөз Елұранымызда да айтылмайды.

Бұл ұлттық кодымыздан бас тарту деген сөз!

Бұл қазақ қазақтығынан жеріп отыр деген сөз!

Бұлай жүре берсек ендігі қазақ баласы қазақ болып қалуға ұмтылмайды деген сөз!

Біздің қоғам қазір біздің өскелең ұрпағымызды соған итермелеп отыр. «Астарлы ақиқат» деген бір телехабар бар. Көрген адам жерге қарайды.

Құтына ие бола алмай жүрген бауырларымызды көреміз...

Оған да қойдың кебі кигізілген. Ол жарықтық бәрінен де әбден мақұрым қалған.

Олай болса қазақ руханиятында ойланатын жағдайлар баршылық болып шығады. Бұған кешендік көзқарас керек!

Бір сөзбен айтқанда, мұның бәріне кешегі қазақтың көзімен қарау керек!

Сонда ғана жаһандық көштің соңында салпаңдап жүрмейтін боламыз!

ИТ СЕГІЗ ТУАДЫ, БІРЕУІ АБАДАН...

«Бөлтірігін алма шуланның, шұрқан салар қораңа».

Мәтел

Иттің сегіз, шошқаның тоғыз табатынын (туатынын) екінің бірі білсе керек. Ал, иттің абадан туатынын кім естіген? Соған орай бұл жердегі әңгіме абадан жөнінде, абадан төңірегінде болмақ.

Бұл не қылған абадан, ол қасқырға қатысты айтылмаушы ма еді деген заңды сауал туады.

Әңгімемізді бастамастан бұрын мына жайтты да анықтай кетейік. Мал туа ма, әлде табады ма?

Таймас жауап беру мүмкін емес. Адамға қаратып айтсақ анықтығы - туатыны. Малға қаратып айтсақ ойлануға тура келеді.

Қой қоздайды, ешкі лақтайды, жылқы құлындайды, түйе боталайды, сиыр бұзаулайды. Бұл қазақтың төрт түлігіне қатысты атаулар. Төлінен шыққан тума сөздер. Ешкімен табиғаты бір киікке қаратып айтсақ ол да лақтайды. Арқар қоздайды. Әрі қарай... Ойлануға тура келеді. Қара малға қаратып айтсақ төлдейді деп айтуымыз керек болады.

Олай болса аяқты мал төлдейді.

Ал аң атаулыға қаратып балалайды деген.

Қазіргі уақытта абадан сөзі басшы, нақтырай түссек, көшбасшы мағынасында түсініледі, қолданылады. Баз-базда жөн-жосықсыз қолданатымыз да бар, әсіре мағына артатынымыз да бар - оған түсіністікпен қарағанымыз дұрыс. Бұл, әсіресе өнер адамдары арасында кеңінен тараған. Мақтауға келгенде қазақ баласының сөз таппай қалатыны бар. Сондайда абадан сөзін ұрып жібереді. Тіпті, әйел баласына қаратып та абадан деп айтуға машықтанып алдық.

Сырт қарағанда ешқандай да айып-шамы жоқ сынды. Алайда абадан көп болмайды. Бөрі де солай. Сан аулы. Есті қазақ ешқашан да абадандар, болмаса бөрілер деп сөйлемеген.

Абадан байрақты деп айту бар. Мына шешен жұртының меншіктеп жүрген байрағында қасқырдың суреті бар. Түбіміз көктүрік болған соң солай болып тұр. Жалпы, түрік жұрты өздерінің арғы бабасын қасқыр (қашқыр, қасқар, қашқар, қошқыр, бөрі, бэрэ...) деп біледі. Біз қалай қасқырды аспандатсақ нанымын бұзбаған түркі баласымен бірдей чуваш, ғағауыз... сынды шоқынды бауырларымыз да солай аспандатады. Оған моңғол жұртын қосыңыз.

Қазақтың ендігі бір коды...

Он ойласаңыз таппайсыз...

Қойы!

Кәдімгі қойымыздың да жылқы жарықтықтың жанынан өз орнын алуға әбден құқылы.

Қазақ баласының денсаушылығына денсаушылық қосқан осы қой жарықтық!

Қой - қазақтың дәріханасы!

Бүгінгі қазақ баласы оны ет (тамақ) деп біледі!

Кешегі бабаларымыз оны дәрі, дәрумен деп білген!

Кешегі бабаларымыз бүгінгідей кәрі-құртаңдарды талғажу қылмаған.

Қазақ баласының қой жөніндегі пәлсапасын бір-ақ сөзбен беруге болады.

Еркек тоқты - құрмалдық...

Мұнан өткен пәлсапа болмас!

Бұл не деген сөз?

Қой етін же деген сөз!

Соя же деген сөз! Тоқты жасынан асырма деген сөз! Қой же деп айтты екен деп ұрғашы тоқтыны жеп қойма деп тұр! Олай болған жағдайда таяқ ұстап қалуымыз әбден мүмкін!

Осы жерде бір шегініс жасаудың реті кеп тұр.

Әлі күнге дейін жаңа ғана сойылған еттің атауын таппай келеміз. Орыс жұрты «свежее мясо» деп ұрады. Бұлары өздеріне жарасады. Бізге де жарасады. Алайда, соның дұрыс атауын таппай жүрміз. Тіпті, «балғын ет» деп жүрген де жайымыз бар.

Олай болса «свежее мясоны» аударып, қотарып әуре болмай-ақ қоялық. Өз сөзімізбен айталық. Соя ет десек бәрі түсіне қалады.

Есті қазақ сондықтан да марқа жеген.

Онысын түнемелікке шығармаған, ертеңіне қалдырмаған!

Ондай жағдай болмаған жайда қой етін қақтаған!

Қой жарықтық та талай елдің ұлттық рәміздерінде тұр. Тек бізде ғана жоқ!

Ұлттық рәміздеріміздің өз орнын алуға таласы бар тағы бір мақұлқатымыз - қасқырымыз!

Түріктер өздерін қасқырдан таратады. Анықтай түссек шуланды (шона, шина/ашина...) тұпанамыз деп біледі.

Аңыз бойынша бабамыздың аяқ-қолын шауып, денесін ит-құсқа жем болсын деп айдалаға тастайды. Алайда, ғайыптан шулан пайда болып оны өзінің қамқорлығына алады, кейін одан сегіз бала табады. Біздің түркі жұртымыз осы сегіз баладан тарайды.

Осы жерде елдің назарын мына жайтқа аударғым келеді.

Бабаларымыз жыртқыштардың қай баласы болсын бір сөзбен күшік дейді. Соған орай оларды күшіктеді дейді. Аю қонжықтады, қасқыр бөлтіріктеді, барыс аландады деген сөз жоқ. Алайда балалады деп айтушылық бар. Қасқырға қаратып. Қасқыр балалады деп екінің бірі айтады және олай айтты деп ешкім де сөкпейді. Себеп қасқыр/шулан/ашина адамды/түрікті туды ғой, балалады ғой...

Олай болса адамзат баласы, оның ішінде түрік жұрағаты қасқырға адамәлпеттес/өзіәлпеттес деп қарайды. Және пәнилік өмірінде қасқырұстанымын ұстанады (басының еркіндігін бәрінен жоғары қояды, өзін туған анасымен жұп құрмайды, өзімен бірге туған апа-қарындастарымен жұптаспайды, өзінен туған қызымен жұптаспайды, бір-ақ рет жұп құрады, өзімен туғандарға ешқашан да қастық қылмайды, қартаң-құтаңдарын, аң қағуға жарамай қалғандарын ешқашан да ас-сусыз қалдырмайды, өліп жатса көмусіз қалдырмайды...).

Діни аңыз бойынша көктен пәрмен келіп Ибраһим пайғамбардың баласын құрмалдыққа шалатыны бар. Ал, біздің бабаларымыз сол заманның өзінде басқа жолды таба білген. Олар құрмалдыққа қасқыр баласын шалған. Сөйтіп, Көкті де ырза қылған, өздері де дін аман қалған.

Жебірей жұрты қошқар шалған!

Біздің жұрт/бабаларымыз қашқар (қасқыр) шалған!

Бұл дәстүр бүгінде шұбаш (чуваш) бауырларымызда қалып отыр.

Олай болса қанша түркі жұрты бар болса қасқыр баласына деген соншама құрметі бар.

Біздің байрағымыздағы қасқыр жай қасқыр емес - абаданы.

Олай болса мемлекеттік рәміздеріміздің қайтып қарайтын жақсы күндер туар, сол тұста рәміздік, кодтық мақұлқатымызды нышан төріне шығарармыз!

Қасқыр қоғамдасып өмір сүретін тағылар. Сондықтан үйірі болады. Қасқырдың үйірін - әуек дейді.

Заманында қазақтың белді ақын-жазушыларының бірі Ғабиден досымыз Құлахмет «Үйірі жоқ көкжал» деген роман жазды. Мен әуек жөнінде айтқанымда ол қатты өкінді. Түзетудің реті келмеді. Кітап шығып кетіп еді.

Қасқырдың жалғыз жортатындары болады. Қазір оларды көтермелеп жүргенімізбен кешегі шалдар оларды бұралқы деп тұқыртатын.

Бұралқылар ұзақ өмір сүре алмайды. Оның толып жатқан себептерін тәптіштемей-ақ негізгі бір-ақ себебін айта кетелік.

Әдетте бұралқының өмір сүретін, аң аулайтын, демалатын аумағы бола бермейді. Сондықтан, олар басқа бір әуектің жеріне (аумағына) кіруге мәжбүр болады. Ал әуектер өз аумағына басқа жалдарды кіргізбейді. Кірген жағдайда талап тастайды.

Бүгінде АҚШ-тағы Иеллоустон ұлттық бағын екінің бірі біледі. Сондағы қасқырларды 1926-1935 жылдар аралығында құртып бітеді. Сол-ақ екен шибөрілер қаптап кетеді. Олар кеміргіштерді құртқанымен үлкен аңдарға әлі келмейді. Соның салдарынан ауруларының саны күрт артады. Жағдайды түзеу үшін 1990 жылдары баққа 66 дала қасқырын жібереді. 2005 жылы олардың саны 118-ге жетеді. 2012 жылы аулауға рұқсат береді. 2015 жылы бақта он әуек болған.

Сол он әуек тоғыз жүз мың шары метрге қожалық жасаған. Бақтағы қасқырдың саны екі есе артуы үшін ширек ғасыр керек болған. Жаңадан бірді-екілі әуек пайда болған. Өйткені, жоғарыдағыдай себептерге байланысты жаңадан әуек құру оңай болмайды.

Әуекте кемі екі қасқырдан отыз жалға дейін болады.

Жал деп қазақ қасқырды айтады. Көкжал деген сөз көк қасқыр деген сөз, осыған сәйкес ақжал деген ақ қасқыр, қаражал деген қара қасқыр, қызылжал деген қызыл қасқыр деген сөз.

Осы жалдардың ішінде бәсінің жоғарысы, тотемдік сипатының қанығы, киелісі, әрине - көкжал. Өйткені, көк аспан деген сөз. Көкжал деген көктің, аспанның жалы деген сөз.

Мына Шет өңірінде Ақжал деген кеніш бар. Соның тарихын жазушылар жалдары ақ болып келетіндіктен Ақжал атанған деп жазыпты. Шын мәнінде онда ақ қасқырлар көп болған.

Жал қасқырдың тек арланында ғана болады. Қаншығында болмайды. Олай болса ақжал дегенде әуелде ақ қасқыр мағынасы, соңынан барып арлан мағынасы түсініледі.

2013 жылы Жақұтияда ел естімеген уақиға болды. Төрт жүз қасқырдың басын біріктірген әуек бір жарым мың халқы бар ауылдың қотанына шабуыл жасаған. Үш күннің ішінде қырық бас жылқыны қырып салған. Сонан барып тарап кеткен. Ұсақ әуектерге бөлініп.

Жалғасы бар